

УДК 141.7(091)

Г. О. Арсентьєва
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Запорізького національного технічного університету

ФІЛОСОФИ ХІХ СТОЛІТТЯ ЩОДО ФЕНОМЕНА СПІЛКУВАННЯ

Теорія спілкування, незважаючи на те що феномен спілкування піддавався філософському осмисленню ще з часів Давньої Греції, так досі й не створена й перебуває й по цей час лише в стадії свого становлення. Низка питань розроблена недостатньо, зокрема й сама історія дослідження феномена спілкування. Тому мета публікації – оглядовий аналіз філософських досліджень феномена спілкування в історії філософії, зокрема доби ХІХ століття. Раніше нами був представлений такий огляд від філософії Давньої Греції, Середньовіччя, філософії епохи Відродження й до доби Нового часу. Стаття є продовженням цієї роботи. Такий аналіз сприяє створенню історії вивчення феномена спілкування, виявленню різних зв'язків між авторськими концепціями, їх взаємному збагаченню. Об'єктом дослідження є аналіз розвитку теорії спілкування в історії соціально-філософської думки, а предмет дослідження – аналіз розвитку теорії спілкування соціально-філософською думкою ХІХ століття.

Завданням статті – простежити шлях філософського становлення осмислення феномена спілкування в ХІХ столітті й виявити нові, які раніше не використовувалися, ресурси у вивченні цього феномена. Ми зупинимося на філософській рефлексії німецької класичної філософії, на філософії Л. Фейєрбаха, на герменевтиці та філософському марксизмі

Теоретичну основу дослідження становлять роботи І. Канта, І.Г. Фіхте, Ф.В. Шеллінга, Л. Фейєрбаха, Ф. Шлейєрмахера, В. Дільтея, Г. Гадамера, К. Маркса та Ф. Енгельса.

Серед сучасних досліджень спілкування треба відзначити роботи Є. Левінаса, М. Дюффена, Ю. Хабермаса, М. Мерло-Понті, Н. Аббаньяно, Г.С. Батіщева, Л.П. Буєво, М.В. Дьоміна, М.С. Кагана.

До української школи дослідження феномена спілкування належать Ю.Д. Прилюк, Л.П. Злобіна, Л.А. Ситніченко, А.А. Довгань, А.О. Клепиков, Т.М. Кононенко та інші.

Другим етапом осмислення проблеми спілкування ми виділяємо філософію ХІХ століття, зокрема німецьку класичну філософію, герменевтику й марксизм. Цей період порівняно з попереднім відрізняється поворотом філософської думки від споглядальної описовості спілкування до аналізу його внутрішніх механізмів, до опрацювання вихідних категорій спілкування.

Заслугою німецької класичної філософії є висування проблеми суб'єкт-об'єктного відношення, специфічність якого пов'язується з визнанням людської активності, з визнанням особливого місця практики в людській історії, хоча практична активність суб'єкта ототожнювалась ними з духовною активністю. Усе це, а також дослідження категорій «суб'єкт» і «об'єкт», різноманітних рівнів їхніх структур, різноманітних аспектів їхніх взаємодій було теоретичною передумовою дослідження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, засновником якої є Л. Фейєрбах.

Але перед тим, як розглянемо його внесок в осмислення проблеми спілкування, ми все ж відзначимо дещо, що було зроблено представниками німецької класичної філософії в тому контексті, який нас цікавить.

По-перше, варто зазначити, що заслуга І. Канта полягає насамперед у тому, що він поставив попереднє значення термінів «суб'єкт» і «об'єкт» із голови на ноги. Ці категорії, що вперше зустрічаються ще у стоїків, в середні віки одержали більш ясне й точне визначення, але протилежно стосовно сучасного значення цих термінів, а саме: «суб'єкт» означав «об'єкт», а «об'єкт» – «суб'єкт». У цьому розумінні

ці категорії уживалися не тільки в давній і середньовічній філософії, а й у філософії Нового часу, саме до І. Канта. Під «суб'єктом» розумілися або субстанція взагалі, або одиничне буття, під «об'єктом» – те, що існує у свідомості як уявна конструкція.

Варто зазначити ще один момент, пов'язаний з ім'ям І. Канта, який безпосередньо вплинув на подальший розвиток категорій суб'єкта й об'єкта. І. Кант, відповідно до аналізу суб'єкта пізнання, підходить до суб'єкта дії як до трансцендентального суб'єкта. Дія суб'єкта (а в І. Канта це моральна дія суб'єкта) спрямована на самого себе. Цей суб'єкт, отже, є й об'єктом. Поняття об'єкта як «я» впливає з усвідомлення самого себе як самоцілі. «Єдиний принцип моральності полягає саме в незалежності від усюкої матерії закону, а саме від бажаного об'єкта», – доводить філософ [1, с. 350]. Тут насправді має місце об'єктивно-ідеалістична тенденція, яка зберігається далі у Фіхте в ученні про абсолютне «Я».

Для фіхтевського «абсолютного Я» «інше Я», по суті, було десуб'єктивізованим, перетворюючись у «він», тобто ставало об'єктом серед інших об'єктів, і тому відношення «Я – Я» вважалося неможливим або можливим тільки усередині свідомості індивіда як результат його роздвоєння [2, с. 63, 79]. Отже, і у Фіхте проблема міжсуб'єктного зв'язку фактично взагалі усувається, тому що «інший» у цій системі, яби таке поняття фігурувало в ній, – це об'єкт, річ.

Диференціація суб'єкта й об'єкта одержала подальший розвиток в об'єктивно-ідеалістичній системі Ф.В. Шеллінга. У ній природа як об'єкт втрачає «негативний» характер, якою наділяли її І. Кант і Фіхте. Теза Ф.В. Шеллінга про становлення природи-об'єкта за допомогою діяльності, що породжує й суб'єкт, містить догадку про практичну сутність суб'єкт-об'єктного відношення.

Ф.В. Шеллінг у «діяльнісній» сутності суб'єкта і «практичному» характері його зв'язку з об'єктом позначив вихід до виявлення їх єдності, яка включає розходження: «Суб'єкт підтверджує себе лише на противагу об'єкту, об'єкт – на противагу суб'єкту, жодний із них не може реалізуватися, не знищуючи водночас свою протилежність. Але знищення одне одним ніколи не може відбутися саме в силу того, що кожний із двох може бути самим собою лише на противагу іншому» [3, с. 278]. Згодом ця думка буде мати резонанс у ХХ сторіччі в суперечках щодо «об'єктності» або «безоб'єктності» спілкування. І хоча Ф.В. Шеллінг не відмічав суб'єкт-суб'єктне відношення в системі суб'єкт-об'єктного, але він першим в історії філософської думки підкреслив, що оскільки суб'єкт і об'єкт – поняття співвідносні, використання одного з них без іншого взагалі неправомірно.

Визначну роль у розробці вихідних категорій спілкування відіграла й філософія Гегеля, хоча в нього, також як і в його безпосередніх попередників, проблему суб'єкт-суб'єктного зв'язку ще не поставлено, а система суб'єкт-об'єктних відношень зводиться в основному до пізнавального відношення. Заслугою Гегеля є виділення двох типів суб'єкта: індивідуального й суспільного, а також акцентування уваги на діалектиці індивідуального та суспільного суб'єкта [4; 5]. Гегелівський суб'єкт є виразником сутностей соціальних спільностей: народів, націй, держав.

Усе це було теоретичною передумовою дослідження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, засновником якої став Л. Фейєрбах. Л. Фейєрбах розумів зміст категорій суб'єкта й об'єкта дуже різноманітно, виділяв низку аспектів єдності й розходження суб'єкта й об'єкта, піддав у зв'язку з цим

критиці ідеалістичні концепції та просунувся вперед порівняно з матеріалістами XVII сторіччя, прихильниками так званої «робінзонади». Л. Фейербах виходив із того, що «окрема людина, як щось відособлене, не має людської сутності в собі... Людська сутність є явною тільки в спілкуванні, у єдності людини з людиною, у єдності, що спирається лише на реальність розходження між Я і Ти... Людина для себе є людиною у звичайному змісті: людина в спілкуванні з людиною, єдність Я й Ти є бог» [6, с. 203].

Одна з найплідніших нових ідей, висунутих Людвігом Фейербахом на протигагу німецькій класичній філософії, полягала у відмові від старої категорії «я» як суб'єкта пізнання та заміни її категоріями «Я і Ти». Філософський матеріалізм був можливим, за Л. Фейербахом, тільки в разі оперування не одним «суб'єктом» у протиставленні «об'єкту» (предметному світові), а обов'язково двома «суб'єктами», співвідношенням між ними. На думку Л. Фейербаха, людська сутність формується та розкривається тільки в спілкуванні людей. Видатний матеріаліст підтверджує, що людина, яка виникла безпосередньо з природи, була б лише суто природною істотою, а не людиною. Природі людина зобов'язана тільки своїм природним існуванням. Своім людським існуванням вона зобов'язана культурі, історії. Л. Фейербах пише: «Окрема людина, як щось відособлене, не містить людської сутності в собі ні як в істоті моральній, ні як у мислячій» [7, с. 266]. Справжнім людським буттям, його змістом Л. Фейербах вважає відношення дружби, любові між Я і Ти, почуття самопожертви й співчуття.

Варто також відзначити, що вперше в історії філософської думки саме Л. Фейербах висунув тезу про походження мислення з людського спілкування, коли розум виникає тільки там, де людина говорить із людиною: він зароджується тільки в промові, акті суспільному. Першими актами мислення були питання й відповіді. Спочатку мислення зумовлювалося двома особами.

Ця ж ідея – ідея взаємовідносин суб'єкта з іншим суб'єктом, зв'язку «Я» і «Ти» – розроблялася і представниками неокласичної ідеалістичної філософії пізнього періоду, насамперед у герменевтиці Ф. Шлейєрмахера та його послідовників. Ними закладений філософський фундамент, підведений під теорію розуміння (вчення про індивідуальне як вищий вияв реальності і про спілкування індивідів як єдиної засіб зв'язку унікальних істот).

Мовою сучасної філософії сутність учення Ф. Шлейєрмахера передається так: самосвідомість особистості формується тільки в співвідношенні зі свідомістю іншого, так Я й Ти, людина та людина стають корелятами в їхньому духовному бутті, вони знаходяться у відношенні чистого взаємоопосередкування. Мовний взаємодії, діалогу як універсальному об'єкту розуміння Ф. Шлейєрмахер приділяє особливу увагу. Надамо уривок із промови Ф. Шлейєрмахера, яку він проголосив у Берлінській академії наук: «Я визнаю, що вважаю використання герменевтики у сфері рідної мови та й у безпосередньому спілкуванні з людьми дуже істотною частиною культурного життя поряд з усіма філологічними й технологічними штудіями» [8, с. 351].

Послідовник Ф. Шлейєрмахера В. Дільтей у статті «Виконання герменевтики» також підкреслював, що «тільки в порівнянні себе з іншими я знаходжу досвід щодо індивідуального в мені» [9, с. 168]. Крім того, В. Дільтей уважав, якщо для повсякденної свідомості індивідуальність є висока цінність, то для науки вона стає предметом пізнання, що ставить науки про дух в інше становище порівняно з науками про природу. Центр ваги наук про дух пересувається з пізнання загального ... у складну проблему індивідуалізації. Її рішення потребує інших пізнавальних процедур, ніж ті, що застосовуються в природознавстві: любовного розуміння особистісного початку, співпереживання невичерпних цілісностей, якими є унікальні суб'єкти. Так, з'ясувалося, що відношення дослідника-гуманітарія до досліджуваних ним соціокультурних явищ стає своєрідною формою спілкування. Зразком такого роду пізнання визнається мистецтво, на котре й повинні ривнятися «науки про дух». У такому ключі

побачити і зрозуміти автора твору значить побачити і зрозуміти іншу, чужу свідомість і його світ, тобто інший суб'єкт. При розумінні – дві свідомості, два суб'єкти, тому розуміння за своєю сутністю є діалогічним.

Подібну точку зору розділяє й Г. Гадамер. У роботі «Актуальність прекрасного» він пише: «Фундаментальна істина герменевтики така: істину не може пізнати хтось один (наодинці). Додати усяких зусиль і підтримку діалогу, надати можливість сказати своє слово й інакомислячому – от у чому полягає душа герменевтики» [10, с. 8].

Отже, актуалізація «іншого» відбувається в герменевтиці через діалог, через спілкування.

І класична, і неокласична німецька філософія XIX століття зводили спілкування лише до духовного зв'язку людей, до суто моральних відношень між «Я» і «Ти» позасоціально та позаісторично.

Нове філософське уявлення про спілкування розробили класики марксизму. Спілкування тлумачилося класиками марксизму не як суто духовний зв'язок людей і не як біологічний контакт, а насамперед як матеріальна, практична взаємодія, що в кінцевому підсумку породжує потребу та спроможність духовного спілкування. Сфера людського спілкування, отже, є гранично широкою: охоплює всі галузі взаємодії людей у їхньому реальному житті.

Погляди К. Маркса та Ф. Енгельса на спілкування склалися в процесі критичного подолання поглядів Л. Фейербаха. У «Економічно-філософських рукописах 1844 року» К. Маркс підтверджував, що вихідним для розуміння реальних зв'язків між людьми має бути не визнання природного потягу «Я» і «Ти», а надприродна – суспільна – потреба, що виникала зі спільної трудової діяльності людей, тому «тільки в суспільстві природа є для людини ланкою, що зв'язує людину з людиною, буттям її для іншого і буттям іншого для неї; «суспільна діяльність і суспільне користування» підтверджують себе «в дійсному спілкуванні з іншими людьми» [11, с. 118], от чого одна людина стає для іншої «найбільшим багатством», у якому кожний член суспільства «відчуває потребу» [11, с. 125]. У кінцевому підсумку, ставлення людини до самої себе «стає для неї предметним, дійсним лише за посередництвом її ставлення до іншої людини» [11, с. 96]. Через багато років цей висновок буде повторений у «Капіталі» в дещо іншому формулюванні: «Так як вона народжується без дзеркала в руках і не фітєанським філософом: «Я емь я», то людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише ставлячись до людини Павла як до себе подібної, людина Петро починає ставитися до самого себе як до людини» [12, с. 62].

Таку незгоду з Л. Фейербахом висловлював й Ф. Енгельс, який уважав, що людські взаємини – не природна даність, а продукт і форма практичної діяльності людей, тому, «щоб перейти від фейєрбахівської абстрактної людини до дійсних, живих людей, необхідно вивчати цих людей у їхніх історичних діях» [13, с. 342].

Підсумовуючи статтю, виокремимо основні її моменти.

1. Німецька класична філософія поклала початок вивченню суб'єкт-об'єктного відношення, що є основою спілкування, аналізу категорій «суб'єкт» і «об'єкт». І хоча нею виділявся насамперед гносеологічний аспект, намітилася тенденція розуміння суб'єкт-об'єктного відношення як соціального, коли суб'єкт-суб'єктна взаємодія вже логічно припускається, але ще не стала предметом вивчення для більшості філософів. Виняток становив Л. Фейербах, котрий поглибив дослідження суб'єкта й об'єкта на матеріалістичній основі й виділив такі вихідні категорії спілкування, як «Я» і «Ти». У цей час були виділені також і різноманітні рівні суб'єкта: індивідуальний і суспільний. Спілкування ж розумілося дуже вузько, точніше, лише на біологічному рівні, як природна даність, а практичний характер зв'язку суб'єктів зводився Л. Фейербахом до зв'язку статей.

2. Герменевтика того періоду почала вивчення такого вихідного поняття спілкування, як «розуміння». Спілкування ж зводилося нею лише до духовного зв'язку індивідуальних суб'єктів.

3. Засновники марксизму вперше висловили думку, що спілкування не обмежується духовною сферою суспільства, що воно набагато ширше, зокрема може бути й матеріально-практичним.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Низка питань щодо феномена спілкування так і залишається не з'ясованою. Це й питання про сутність феномена спілкування, і про відмінність його від схожих видів соціальної взаємодії, передусім відмінність його від феномена комунікації. До кінця не з'ясовані функціональні можливості спілкування, критерії типологізації цього феномена, його структурні складники.

Література

1. Кант И. Собр. соч. : в 6 т. / И. Канта. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1 : Критика практического разума. – 1965. – С. 311–504.
2. Фихте И.Г. Собр. соч. : в 2 т. / И.Г. Фихте. – СПб. : Мифрил, 1993. – Т. 2 : Несколько лекций о назначении учёного. – 1993. – С. 7–64.
3. Шеллинг Ф.В.Й. Собр. соч. : в 2 т. / Ф.В.Й. Шеллинга. – М. : Мысль, 1987. – Т. 1 : Система трансцендентального идеализма. – 1987. – 489 с. – С. 227–489.
4. Гегель Г.В.Ф. Из лекций по философии всемирной истории : в 4 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1975. – Т. 4. – 1975. – С. 284–384.
5. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель // Гегель Г.В.Ф. Соч. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – Ч. 1. – 1959. – С. 41–431.
6. Фейербах Л. Избр. филос. произв. : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1 : Основные положения философии будущего. – 1955. – С. 134–204.
7. Фейербах Л. Избр. филос. произв. : в 2 т. / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1 : Фрагменты к характеристике моей философской биографии. – 1995. – С. 239–268.
8. Schleiermacher Fr. Über den Begriff der Hermeneutik mit Bezug auf F.A. Wolfs Andeutungen und Asts Lehrbuch / Fr. Schleiermachers Samtliche Werke. Abt. 3. Zur Philosophie. Bd. 3. – Berlin, 1835. – 408 s.
9. Дильтей В. Возникновение герменевтики / В. Дильтей // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 4. – С. 167–195.
10. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного / Г.Г. Гадамер. – М. : Искусство, 1991. – 367 с.
11. Маркс К. Собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960–1974. – Т. 42 : Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс. – 1974. – С. 41–174.
12. Маркс К. Собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960–1974. – Т. 23 : Капитал / К. Маркс. – 1960. – С. 43–789.
13. Маркс К. Собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1960–1974. – Т. 42 : Фейербах / Ф. Энгельс. – 1974. – С. 342–344.

Анотація

Арсентьева Г. О. Філософи XIX століття щодо феномена спілкування. – Стаття.

У статті здійснено оглядовий аналіз досліджень феномена спілкування філософами XIX століття. З'ясовано, що німецька класична філософія поклала початок вивченню системи суб'єкт-об'єктних відношень, що є основою спілкування,

аналізу категорій «суб'єкт» і «об'єкт». Підкреслено, що саме Л. Фейербах поглибив дослідження суб'єкта й об'єкта на матеріалістичній основі та виділив такі вихідні категорії спілкування, як «Я» і «Ти», розпочав вивчення зв'язку «Я – Ти». Крім того, герменевтика цього періоду розпочала вивчення такого вихідного поняття спілкування, як «розуміння». Розуміння в системі спілкування розглядається як дещо інше, ніж розуміння в гносеологічному сенсі. Спілкування ж зводилося герменевтикою лише до духовного зв'язку індивідуальних суб'єктів. Засновники марксизму вперше висловили думку, що спілкування не обмежується духовною сферою суспільства, що воно набагато ширше, зокрема може бути й матеріально-практичним.

Ключові слова: спілкування, суб'єкт, об'єкт, зв'язок «Я – Ти», розуміння.

Аннотация

Арсентьева Г. О. Философы XIX века о феномене общения. – Статья.

В статье осуществлен обзорный анализ исследований феномена общения философами XIX века. Выяснено, что немецкая классическая философия положила начало изучению системы субъект-объектных отношений, являющихся основой общения, анализу категорий «субъект» и «объект». Подчеркнуто, что именно Л. Фейербах углубил исследование субъекта и объекта на материалистической основе и выделил такие исходные категории общения, как «Я» и «Ты», и начал изучение связи «Я – Ты». Кроме того, герменевтика этого периода начала изучение такого исходного понятия общения, как «понимание». Понимание в системе общения рассматривается как нечто иное, чем понимание в гносеологическом смысле. Общение же сводится герменевтикой только к духовной связи индивидуальных субъектов. Основатели марксизма впервые высказывают мысль, что общение не ограничивается духовной сферой общества, что оно намного шире, в частности может быть и материально-практическим.

Ключевые слова: общение, субъект, объект, связь «Я – Ты», понимание.

Summary

Arsentyeva G. O. The philosophers of the 19th century about the phenomenon of communication. – Article.

In the article the observation analysis of the studies of the phenomenon of communication by philosophers of the 19th century is done. It was found that German classical philosophy has initiated the study of subject-object relations that are the basis of dialogue, analysis of categories of “subject” and “object”. The article stresses that L. Feuyerbah has deepened the research of subject and object on the materialistic basis and identified the following initial communication category as “I” and “You” and started to study the interrelations between “I” and “You”. In addition, hermeneutics of that period began the study of the basic concept of communication as “understanding”. Understanding in the communication system is viewed as some what different than understanding in the epistemological sense. Communication in hermeneutics relied only on spiritual connection of individual subjects. For the first time the founders of Marxism expressed the view that communication is not limited to the spiritual sphere of society, it is much wider, in particular, it can be a practical material.

Key words: communication, subject, object, communication “I – You”, understanding.